

PROCEEDING BOOK

BALKAN 7. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

BALKAN 7TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES

February 3-5, 2023 - Skopje

ISBN: 978-625-6393-20-2

Academy Global Publishing House

İTİKADÎ MEZHEPLER ARASINDA TEOLOJİK ETKİLEŞİM BAĞLAMINDA MÂTÜRÎDÎ VE MU‘TEZİLE’NİN ORTAK VE BENZER GÖRÜŞLERİ

Doç. Dr., RECEP ÖNAL

Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
onal1975@gmail.com- ORCID ID: 0000-0002-2571-9949

ÖZET

Hız. Peygamber’in vefatının akabinde İslam toplumunda yaşanan siyasî ihtilaflar ve iç savaşlar din-siyaset, iman-küfür-fisk, iman-amel ilişkisi, imanın artıp eksilmesi, mürtekb-i kebîrenin dini konumu, kader-cebr-irade vb. itikadî meselelerin tartışılmasına neden olmuştur. Bu meselelere dair benimsenen görüşler mezhebi oluşumların teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan fetih hareketleri sayesinde sınırları genişleyen Müslüman toplumun farklı kültür ve medeniyetlerle tanışması, bunlara ait eserlerin tercüme edilmesi, Müslümanların, gayrı-müslime İslâm’ı tebliğ etme istediği, İslâm’a yöneltilen itiraz ve eleştirilere karşı onu savunmaları mezheplerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. İslâm çatısı altında ortaya çıkan bu mezhepler, bu kritik firkalaşma dönemlerinde dinî anlama, yorumlama ve savunmada Kur’ân-Kerim ve hadislerden hareket etmişlerdir. Ancak bunu yaparken birbirinden farklı yaklaşımlar, yöntemler ve görüşler benimsemişler ve neticede kendilerine has teolojik sistemler geliştirmişlerdir. Bununla birlikte bazı meselelerde de aynı ya da birbirine benzer görüşler benimsemişler. Bu yüzden mezheplerin dinî meselelerde farklı görüşler ya da birbirine yakın ve benzer görüşleri benimsemelerini garipsenecek bir durum olarak karşılamak gerekir. Çünkü neticede mezhepler beşerî oluşumlardır ve aralarında birtakım görüş alışverişinin olması ya da karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenmeleri doğal bir süreçtir. Bu teorik zemin dikkate alınarak hazırlanan bu tebliğde, Mâtürîdiyye ve Mu‘tezile mezhebi ele alınacaktır. Her iki mezhebin arasında hem dini anlama ve yorumlamada takip edilen usul ve yöntem farklılığı hem de itikadî/kelamî konuların izahı noktasında birçok görüş ayrılığı bulunduğu gibi birbirine benzer ve yakın hatta aynı görüşleri benimsedikleri de bilinen bir gerçektir. İşte bu araştırmamızda Mâtürîdiyye ve Mu‘tezile mezhepleri arasında görüş alışverişi ve etkileşimin olduğuna dair fikir vermesi bakımından hangi konularda ortak ya da benzer görüşlerin benimsendiği her iki mezhebin görüşleri müstakil başlıklar altında verilmek suretiyle aralarındaki fikrî yakınlığın ve görüşlerin benzerliği kıyaslama ve karşılaştırma yöntemi kullanılarak tespiti çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Kelam, Mezhep, Mâtürîdiyye, Mu‘tezile.

1. GİRİŞ

İslam'a mensup bir kimsenin ilk temel görevi ulûhiyet, nübüvvet ve semiyât şeklinde özetleyebileceğin temel inanç esaslarını doğru bir şekilde öğrenmesi ve benimsemesi gerekir. Bu ise temel konusu İslam'ın akaid esasları olan Kelâm İlmi'nin önemi ortaya koymaktadır. İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle farklı kültür ve medeniyetle tanışan kelmacılar gayr-ı müslimler tarafından İslam'a yöneltilen eleştiri ve itirazlarına cevap vermeyi ve İslam'ı savunmayı kendilerine temel hedef belirlemişlerdir. Ayrıca İslam'ın yayıldığı bölgelerde yaşayan farklı din mensuplarına İslâm'ı tebliğ etmeye, İslam'ın hak din olduğunu ve diğer dinlerden üstün özelliklerini anlatmaya gayret etmişlerdir. Bu tür faaliyetlerde bulunan en önemli kelâm ekollerinden biri inanç esaslarını aklın ışığı altında yorumlayarak sistemleştiren ve bu suretle kelâm ilminin kurucusu unvanı alan Mu'tezile diğeri de Sünnî kelâmının kurucularından Mâtürîdiyye mezhebidir. Her iki mezhep de dinin açıklanması ve anlatılması hususunda her ne kadar farklı fikir ve metodlar benimsemiş olsalar temelde Kur'an ayetlerinden ve hadislerden hareket etmişler, akla ve felsefi düşünceye de büyük önem atfetmişlerdir. Her iki mezhep arasında birçok görüş ayrılığı bulunmakla birlikte benzer ve yakın hatta aynı görüşlere rastlamak da mümkündür ve bu tabii bir durumdur. Çünkü neticede her ikisi de aynı dine mensuptur ve beslendikleri temel kaynaklar da (Kur'an ve hadis) aynıdır. Ayrıca mezhepler beşerî oluşumlardır ve aralarında birtakım görüş alışverişinin olması ya da karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenip görüş ve fikirlerinden istifade etmeleri doğaldır.

2. TAKİP EDİLEN METOD VE YÖNTEM

Mâtürîdî ve Mu'tezilî âlimleri itikadî meseleleri izah ederken takip ettikleri metod ve yöntemlerde bir takım benzerliklerin ortaya çıkması gayet tabii bir durumdur. Zira her iki mezhep de de Kur'an'ın belirlediği inanç esaslarını ispat etmede akla ve mantığa büyük önem atfetmişlerdir. Yine Hâşeviyye, Müşebbihe, Mücessime Cebriye, Rafizîler, Gulatı-Şia, batnilik vb. sapık fırkaların itikadi meselelerdeki yanlış ve batıl anlayışlarını naklî ve aklî delillerle çürütmeye gayret etmişler, tevhid inancının savunulması hususunda hemen hemen benzer neticelere ulaşmışlardır. Mâtürîdiyye'den çok daha önce teşekkül eden, itikadi konuların izahı ve açıklanmasında akla ve felsefi düşünceye büyük önem veren Mu'tezile her ne kadar bir mezhep olarak günümüze kadar ulaşmayı başaramasa da itikadî konuları ele almada takip ettiği yöntem ve metotla Mâtürîdî düşünceyi etkilemiştir. Şöyle ki; Mâtürîdîlik Mâverâünnehir bölgesinde ortaya çıkmış ve teşekkülünü burada tamamlamıştır. Mâveraünnehir kelamı denince her ne kadar ilk akla gelen tek isim Mâtürîdî (ö. 333/944) ve adına nispeten kurulan Mâtürîdîlik olsa da kronolojik açıdan bölgenin mezhebi inanç coğrafyası dikkate alındığında başta Mu'tezile olmak üzere birçok İslam mezhebi de burada faaliyetler yürütmüştür. Ancak bu

mezhepler arasında özellikle Mu'tezile Mâtürîdîk'ten daha önce bölgeye gelmiş, mensupları, temsilcileri ve eserleriyle bölgede kendi görüş ve fikirlerini yaymayı başarmıştır. Nitekim mezhebin kurucuları Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), yetiştirmiş oldukları öğrencilerini fikri mücadelelerde bulunmaları için Zerdüştilik, Mazdekizm ve Maniheizm gibi düalist dinlerin oldukça yaygın olduğu Horasan ve Mâverâünnehir'e göndermişlerdir. Bu ise bölgede Mu'tezilî fikirlerin yayılmasına imkân sağlamıştır (Aydınlı, 2003, s. 22). Böylece Horasan ve Mâverâünnehir Mu'tezilî mensuplarının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu anlatılanlardan anlaşıldığı üzere Mâverâünnehir ve çevresi ilk dönemlerden itibaren Mu'tezilî fikirlerin asıl yayılma alanı olmuştur. Diğer taraftan değişen siyasî dengeler nedeniyle Mu'tezile mensupları bu bölgelere göç etmek zorunda kalmaları ve buralarda görüşlerini yaymaya çalışmaları da Mu'tezilî düşüncenin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır (Aydınlı, 2012, s. 135-138). Dolayısıyla Mu'tezile âlimlerinin bölgedeki tebliğ faaliyetleriyle bölgenin hem İslamlaşmasına hem de Müslümanların itikadî görüşlerinin şekillenmesine ve Mâtürîdî kelamının doğmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır (Musahan, 2015, s. 211-212).

Mâtürîdîlik de kendi kelam sistemini oluştururken onların etkisinde kalmıştır. Her ne kadar birçok konuda onlardan farklı görüşlere sahip olsa da özellikle dini anlama ve yorumlamada akla ve felsefeye öncelik vermede Mu'tezile'nin akılcılık metodundan etkilenmiştir (Musahan, 2015, s. 185). Bu yüzden her ne kadar onlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da Mâtürîdîlerin kullandıkları yöntem ve tartıştıkları sorunlar Mu'tezile tarafından çok daha önce belirlenmiştir. Öte yandan Mâtürîdî âlimlerinin kelam eserleri incelendiğinde de gerek yöntem ve içerikte gerekse bazı itikadi konularda onlardan etkilendikleri anlaşılmaktadır (Musahan, 2015, s. 199). Mu'tezile iman esaslarını akılla açıklamaya çalışmış, akıl-naklin çatışması durumunda ise akılı öncelemiş, nassları aklın ilkelerine uygun düşecek biçimde te'vil etmiştir (Topaloğlu, ts., s. 22-23). Akla her konuda güvenen Mu'tezile'ye göre akıl insanın evreni ve yaratıcısını tanımasına olanak tanıyan, iyi ile kötünün, güzel ile çirkinin ne olduğunu bilerek maslahatımıza uygun işler yapmamızı sağlayan bir yetenektir (Çağlayan, 2019, s. 88). Bu yüzden akıl, husun-kubuh ve ahlaki ilkeler dahil her alanda otorite sahibidir (Çağlayan, 2019, s. 62). Yani doğru-yanlış, iyi-kötü ve güzel-çirkin gibi etik ve estetik değerleri bilmede etkindir; ancak ibadet ve ahiret gibi alanlarda yetersizdir. İbadet ve ahiret konularında akıl, vahyin haberlerine muhtaçtır. Dolayısıyla, akıl, bilgi konusunda naklin önünde olmakla beraber dinde mutlak bir otorite değildir. Mu'tezile'nin akıl ve naklin sınırlarını tespitinde geliştirdiği metoda göre sevap-ceza, haşır-neşir, mizan gibi ahiret halleriyle ilgili sem'iyata dair alanlar nakille bilinirken zat-sıfat, cevher-araz, hüsün-kubuh, salah-aslah, emir-nehiy, tevhid, nübüvvet, adalet

ve hikmet gibi meseleler akılla bilinir. İbadetlerin sebep, zaman, miktar ve nasıl yapılacağına ilişkin bilgiler ise hem akıl hem de nakil aracılığıyla bilinir (Çağlayan, 2019, s. 95). Aklın bu yetkinliği sebebiyle Mu‘tezile insanların yaptıkları işlerinde özgür ve sorumlu bir varlık oldukları, bu yüzden Tanrı’nın günah işleyenleri cezalandırmak mecburiyetinde olduğunu savunmuşlardır (Musahan, 2015, s. 214).

Mâtürîdiyye dini anlama ve yorumlamada nakle bağlı kalmakla birlikte akla da önem vererek orta yolu takip etmeye çalışmış, akli dinin anlaşılması için gerekli görmüştür. Ancak akli ve nakli birbirini destekleyen ve tamamlayan birer bilgi kaynağı olarak kabul etmiştir. Nitekim Mâtürîdî’nin kendi teolojik sistematiğinde her ikisi de önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre dinî hususlar ancak iki esasa bilinebilir. Biri akıl, diğeri nakildir. Dini bilgilerin kaynağını nakil (vahiy) oluşturur. Ancak akıl da bu bilgilerin doğruluğunu tespit eder. Ayrıca akıl, Allah’ın varlığı, birliği, bazı sıfatlarını, âlemin yaratılmışlığını ve bunlara iman etmenin gerekliliği gibi hususlarda bizlere bilgi verir (Mâtürîdî, 2002, s. 4). Bununla birlikte aklın bilgileri sınırlı olup, akıl her şeyin bilgisine ulaşamaz. Bu yüzden aklın yetersiz kaldığı hususlarda ona yol gösteren, onu hakikate ulaştıran bir rehber ihtiyacı vardır. Bu rehber ise, peygamberler ve getirdikleri vahiylerdir (Ali, 1990,1: 300).

Görüldüğü üzere aklın prensiplerinin dini yorumlamada kullanılması, akla güvenilmesi konusunda Mu‘tezile’ye benzer bir görüş benimsemiştir. Örneğin Mu‘tezile ile Mâtürîdiyye gerek vahiy olmaksızın Tanrı’nın akılla bilinebileceği, O’na şükretmenin gerekliliği konusunda gerekse iyilik ve kötülüğün, güzellik ve çirkinliğini ayırt edilip bilinmesi hususunda benzer görüşleri savunmuşlardır (Musahan, 2015, s. 214; Çağlayan, 2019, s. 92). Ayrıca her iki mezhep de itikadi meseleleri aklî ve naklî delillerle ispat etmeye çalışmışlardır. Bilgiye ulaşma vasıtalarının üç çeşit (akıl, duyular ve haber) olduğu konusunda da her iki mezhep ittifak etmişlerdir. Haberin bilgi değeri konusunda da her iki mezhep doğru ve yanlış olma ihtimali eşit olduğundan ahad haberin ilim ifade etmeyeceği savunmuşlardır (Çağlayan, 2019, s. 57, 61).

3. ALLAH’IN VARLIĞI VE BİRLİĞİ (TEVHİD)

Mu‘tezile ve Mâtürîdiyye’nin en fazla üzerinde durdukları konuların başında düalist ve inkârcı akımlara karşı Allah’ın ispat edilmesi meselesi gelmektedir. Her iki mezhep âlimleri de Tanrı’nın varlığı ve birliğini, âlemin yaratıcısı olduğunu, eşi, benzeri ve ortağı bulunmadığını kısaca tevhid inancını ispatlamaya çalışmışlardır. Nitekim Mâtürîdî (ö. 333/944), Allah’ın varlığını ve âlemi yoktan yarattığını hudûs, gaye ve nizam gibi birçok aklî delil getirerek ispata çalışmıştır. Onun bu yöntemi, Mu‘tezilî âlim Nazzâm’ın (ö. 231/845) takip ettiği yöntemle birebir örtüşmektedir (Musahan, 2015, 207). Diğer Mu‘tezilî âlimler de Allah’ın varlığını ve

birliğini ispatlarken başta hudûs, gaye ve nizam olmak üzere birçok akli delile başvurmuşlardır. Mâtürîdî de bu konuda aynı yöntemi kullanmaktadır (Gölcük-Toprak, 2001, 163).

Allah'ın varlığı ve birliğinin akılla bilinebileceği hususunda da Mu'tezile ve Mâtürîdiyye hemfikirdirler. Onlara göre Allah peygamber göndermemiş olsaydı bile insanlara akıllarıyla Allah'ın varlığını, birliğini, âlemin yaratıcısı olduğunu ve O'na şükretmenin gerekliliğini bilmeleri vacip olurdu. Çünkü akıl bunları bilecek niteliktedir (Yüksel, 1980, 100). Dolayısıyla İslam'ın kendilerine ulaşmadığı kimseler bunlardan sorumlu olup bu konuda kendilerinden bir mazeret kabul edilmez. Buna göre sorumluluk çağına gelen herkes Allah'ın varlığına ve birliğine, âlemin yaratıcısı olduğuna inanmakla mükelleftir. Buna göre vahyin kendisine ulaşmadığı bir kimse (fetret ehli), Allah'ın varlığı, birliği ve âlemin yaratıcısı olduğu gerçeğine akılla ulaşabileceği bundan sorumludur ve ahirette hesaba çekilecektir. Ancak namaz, oruç ve zekât gibi ibadetler ve diğer şer'î hükümler sadece vahyin bildirmesiyle bilinecek hususlar oldukları için o kimse bunlardan mükellef değildir (Aydın, 1964, s.140).

4. ALLAH'IN SIFATLARI

Mu'tezile ve Mâtürîdîler hayy, âlim, kâdir, mürîd, basîr, mükevvin gibi sıfatların Allah'a izafe edilebileceği hususunda hemfikirdirler. Ancak Mu'tezile bu sıfatları "manevî sıfatlar" Mâtürîdîler ise "sübûtî sıfatlar" diye adlandırmışlardır (Kılavuz, 2004,127). Buna mukabil Mu'tezile Mâtürîdîlerden farklı olarak "meânî sıfat" diye nitelendirdikleri kudret, irade, ilim, basar ve kelâm vb. sıfatları Allah'a izafe etmemişlerdir (Abdülcebâr, 2001, s. 67; Bağdâdî, 2007,s. 209-210; Şehristânî, ts., 1: 73-74)). Dolayısıyla sübûtî sıfatlar konusunda yapılan tartışmalarda manevî sıfatların Allah'a izafe edilmesi hususunda her iki mezhep arasında bir ihtilâfın olmadığı, asıl ihtilâfın meânî sıfatların Allah'a izafe edilmesi hususunda olduğunu söyleyebiliriz.

Mu'tezile ve Mâtürîdiyye arasında Subuti sıfatlar konusunda birçok görüş ayrılığı olmakla birlikte tevhid ilkesi gereği Allah'ın tenzihî ve haberî sıfatları konusunda aynı düşünmektedirler. Yani Mu'tezile ve Mâtürîdiyye selbî sıfatları kabul edip, Allah'ın zâtına uygun düşmeyen nitelendirmelerin O'ndan nefyedilmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir (Râzî, 2002, s. 157 vd.; Taftazânî, 1991, s. 146-15). Ayrıca her iki mezhep de naslarda geçen yed, ayn, vech vb. haberî sıfatların zâhirî manalarıyla Allah'a nisbet nisbet edilemeyeceği, bu yüzden Allah'ı bu benzerlikten tenzih ederek bu tür sıfatları Kur'an'a uygun düşecek şekilde yorumlamak gerektiği hususunda da aynı görüşü paylaşmışlardır (Abdülcebâr, 2001: 150 vd.; Cüveynî, 1995, 67).

Tevhid ve tenzih ilkesine son derece gerekli gören Mu'tezile bu iki ilke gereğince insan biçimci tanrı anlayışlarını reddetmiş, bu bağlamda haberî sıfatları Allah'ın şanına uygun düşecek

biçimde tevil etmiştir. Mâtürîdiyye de kendi sistemini tenzih ve hikmet şeklinde iki ana prensip üzerine bina etmiştir. Onlara göre nasslarda geçen antropomorfik ifadeler tevhid inancına uygun düşecek şekilde tevil edilmelidir (Ali, 1990, 1: 302). Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi Mâtürîdîler haberi sıfatların anlaşılması konusunda Mu‘tezile’nin metodunu takip etmişlerdir. Her iki mezhep de ilahî sıfatları ispatta aşırı giden Müşebbihe, Mücessime ve Haşaviyye mezhepleri ile Seneviyye, Yahudilik ve Hıristiyanlığın insanbiçimci antropomorfik tanrı tasavvurlarını tevhid inancına aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmişlerdir (Ali, 1990,1: 302, 307-308; Kılavuz, 2004, s. 146-147). Öte yandan Mu‘tezile’ye Allah, yaratılmış bir kelâmla mütekellimdir. Çünkü tek kadim varlık Allah’tır. Bu yüzden kelâmın kadim olmasına inanmak tevhid inancına aykırıdır. Kaldı ki Kelâm (Kur’an) harf, ses, âyet, sure ve cüz vb. hudus alametleri taşımaktadır. Bu durum ilahi kelâmın yaratılmış olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla Kur’an’ı hâdis kabul etmemiz gerekir (Abdülcebâr, 2001, s. 357-358, 360; Çelebi, 2002, s. 257-258, 261). Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşlerine bakıldığında kelâmın yaratılmış olduğunu savunan Mu‘tezile ile kadim olduğuna inanan Selefler arasında Mâtürîdîler orta bir yol izledikleri anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Mâtürîdîlere göre ilahî kelim iki kısma ayrılır. Biri nefî kelim olup, kadim ve ezelidir. Allah bununla mütekellimdir. Diğeri de lafzî kelim olup, ses ve harfler gibi yaratılmış özelliklere sahip olduğu için sonradan yaratılmıştır. Buna göre Mâtürîdîler, Kur’an’ın mahlûk olduğuna inanan Mu‘tezile ile prensipte ittifak ettiği anlaşılmaktadır. Ancak nefsi kelim konusunda onlardan farklı düşünmüştür (Ali, 1990, 1: 307).

5. ALLAH’IN FİİLLERİNDE HİKMET

Müslüman kelamcılar, Allah’ın hikmet sahibi olduğu hususunda hemfikirdirler. Ancak bunun açıklanması ve izahında farklı fikirler benimsemişlerdir. Mu‘tezile ve Mâtürîdî alimleri Eş‘arîlerden (Râzî, 2002, 223) farklı olarak Allah’ın bütün eylem ve fiillerinde hikmet bulunduğunu, belli bir amaç ve fayda bulunduğunu söylemişlerdir (Kılavuz, 2004, s. 201). Buna göre Mâtürîdî ilah düşüncesi ile Mu‘tezilî ilah düşüncesinin aynı fikri temel üzerinden kurgulandıklarını söylemek mümkündür. Nitekim ilk aşamada birinin adalet dediğine diğeri hikmet demeyi tercih etmekte, üstelik hikmetin aslında adalet ile aynı şey olduğu beyan edilmektedir. İkinci aşamada ise iki yaklaşım tamamen örtüşmekte, hem Mu‘tezile hem de Mâtürîdiyye Allah’ın eylemlerinin hikmet veya adaletin dışına çıkmayacağını, yani Allah’ın hikmet veya adalet neyi gerektiriyorsa ancak o çerçevede eylemde bulunacağını ileri sürmektedir (Barlak, 2019, 127). Nitekim adalet ve hikmeti güzel; zulmü ve sefahi de çirkin ve âdi olarak yorumlayan Mâtürîdî, cahillik, zulüm ve sefahin Allah’a izafe edilemeyeceğini, O’nun fiillerinin hikmet, adâlet, lütuf ve ihsân oluşuyla nitelendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte insan aklının her zaman ilahî fiillerdeki bu hikmeti ve adaleti kavrayamayacağına da dikkatimizi çekmiştir. Diğer taraftan Allah'ın zatı itibariyle hakim ve alim olduğunu, bu nedenle fiillerini bir hikmete binaen gerçekleştirdiğini, bu nedenle fiillerinin hikmetten yoksun olmadığını söylemiştir (Mâtürîdî, 2002, 276-277). Mu'tezile de ilahi hüküm ve fiillerde mutlaka bir illetin, insanlar için bir fayda ve maslahatın bulunması gerektiğini, Allah'ın hikmetsiz, faydasız ve gagesiz bir fiil işlemeyeceğin iddia etmiştir Mâtürîdî, 2002, 276; Pezdevî, 1994, 185). Bununla birlikte her iki mezhep arasında bazı fiir ayrılığı da söz konusudur. Örneğin Mu'tezile, ilahî fiillerde hikmet ve faydanın bulunmasını Allah'ın zatı üzerine vacip ve zorunlu görmektedir. Buna mukabil Mâtürîdî âlimleri, bu zorunluğu kabul etmemekte, Allah'ın fiillerinde hikmetli davranmasını "lütuf ve ihsan" ile açıklamaktadırlar (Kılavuz, 2004, s. 201). Dolayısıyla ilahî hikmet konusunda Mâtürîdîler, Eş'arîlere muhalif olup Mu'tezile'ye yakın bir görüş benimsemiş, ancak Mu'tezile'nin "Allah insan için en iyi olanı yapmak zorundadır" görüşü de şiddetle eleştirmektedir (Ali, 1990,1: 302).

6. İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ

İnsanın özgürlüğü ve fiilleri meselesi kelim ilminin en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Her iki mezhebe göre insan aklı sayesinde birtakım hakikatlere ve gerçeklere ulaşabilen, bilgi üretebilen, bununla kendisine yön verip, bildikleriyle iş yapabilen kudrete, güce, ihtiyara ve özgür iradeye sahip bir varlıktır. Bu yüzden insan Allah katında kudretini, iradesini ve ihtiyarını kullanarak yaptığı, kesbettiği eylemlerden dolayı sorumlu bir varlıktır. İnsanın bu yapısıyla yani insanın özgürlüğü ve sorumlu bir varlık oluşu konusunda Mu'tezile ve Mâtürîdîler aynı görüşü benimsemişlerdir (Musahan, 2015: 210; Aydın, 1964, s. 217-218). Ancak kulun fiilinin yaratılması, irade, istitaat vb. konuların açıklanması ve izahında aralarında bir takım farklılıklar da mevcuttur (Gölcük-Toprak, 2001, 248-249).

6.1. İrade ve İstitaat

Kulun fiili işlemek için ihtiyaç duyduğu istitâata sahip olduğu görüşü bütün mezhepler tarafından kabul edilir. Fakat bu konudaki asıl ihtilâf, kul bu istitâata ne zaman sahip olduğu hususudur. Eş'arîlere göre kul istitâata fiili işleyeceği esnada Allah'ın kulda yaratmasıyla sahip olur (Eş'arî, 2000, s. 65-66). Mu'tezile ise istitaatın fiilden önce kulda mevcut olduğunu savunmaktadır (Abdülcebbâr, 2001, s. 262). Mâtürîdîler ise istitâatı iki kısma ayırmışlardır. İlki fiilden öncedir ki bu tür istitâat, bedenin sağlıklı olması ve fiil için gerekli olan araç ve vasıtaların hazır bulunması anlamına gelir. İkincisi ise fiille esnasında Allah'ın kulda yarattığı istitaattır (Mâtürîdî, 2002, s. 328; Sâbûnî, 2005, s. 129; Nesefî, 2012, s. 279-280). Buradan da anlaşılacağı üzere Mâtürîdîler, birinci çeşit istitâat ile Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmış, ikinci tür istitâat anlayışı ile onlardan ayrılmıştır.

Mu‘tezile ile Mâtürîdiyye kulun özgür irade sahibi ve sorumlu bir varlık olduğu hususunda da hemfikirdirler. Mâtürîdîlere göre kul fiilini kendi yapar (kâsib), ancak o fiili yaratan (hâlik) Allah’tır. Mâtürîdîler bu görüşü benimsemekle Mu‘tezile’den ayrılrsa da insanın eylemlerine ve tercihlerinde özgür ve etkin olması bakımından Mu‘tezile’ye yaklaşarak Eş‘arîlerden farklı düşünmüşlerdir (Kılavuz, 2004, s. 166). Bilindiği üzere kelâm tarihinde bu problemin çözüme ulaştırılması hususunda farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Bunlardan birisi “Kul özgür iradeye sahip olup, kendi fiilinin yaratıcısıdır (hâliki). İradî fiillerin yaratılmasında Allah’ın hiçbir müdahalesi ve etkisi yoktur.” şeklinde özetleyebileceğimiz Mu‘tezile’nin yaklaşımıdır ki bu görüş tefvîz-i mutlak olarak nitelendirilir (Kâdî Abdülcebâr, 2001, s. 217; Pezdevî, 1994, s. 143). İkincisi, tam aksi istikamette yer alan ve kulun adeta elini kolunu bağlayarak topyekûn hürriyetini elinden olan Cebriyye’ye aittir. Onlara göre, kulun iradesi, kudreti ve kesbi yoktur. Kulun hayır ve şer olan bütün fiilleri, Allah tarafından yaratılmıştır. Bu yüzden insan sorumlu bir varlık değildir. Cebriyye’nin bu yaklaşımı cebr-i mahz (mutlak cebr) olarak bilinir (Bağdâdî, 2007, s. 209; Pezdevî, 1994, s. 143; Şehristânî, ts., 1: 72).

Üçüncü görüş Eş‘arîlere aittir. Onlara göre insan, kendi eylemlerini özgür iradesiyle tercih edip yapar. Ancak insanın bu iradesi Allah tarafından kendisinde zorunlu olarak yaratılmıştır. Bu yüzden insanın cüz’î iradesi de Allah’ın iradesine bağlıdır, çünkü onu da Allah yaratmıştır. Eş‘arîler bu görüşü savundukları için ikinci derecede bir cebre düşmekle itham edilmişlerdir ve bu yüzden cebr-i mutavassıt olarak nitelendirilmişlerdir (Birgivi, 2011, s. 200-201). Dördüncü görüşü temsil eden Mâtürîdîler ise insanın iki çeşit iradesi bulunduğunu savunurlar. İlki Allah tarafından yaratılıp kula verilen külli/kalbi iradedir ve tercih etme yeteneğini ifade eder. İkincisi ise yaratılmamış olup, mutlak anlamda kulun tasarrufunda bulunan cüz’î iradedir. Kul eylem ve fiillerini bu iradesini kullanarak gerçekleştirir. Allah’ın iradesi işte kulun bu iradesine bağlıdır. Kulun, Allah katında sorumlu olmasının nedeni de bu cüz-i irade sebebiyledir (Mâtürîdî, 2002, s. 286; Sâbûnî, 2005, s. 135-138).

Görüldüğü üzere Mâtürîdîler insanın özgür iradesini savunan ve Allah’ın yaratıcı vasfını göz ardı etmeyen bir yaklaşım sergileyerek Mu‘tezile ile Eş‘arî düşünce arasında “tefvîz-i mutavassıt” olarak bilinen orta bir yol takip etmişlerdir.

Mâtürîdiyye ve Mu‘tezile insan fiilinin kendi iradesine göre meydana geldiği, kaderin de insan tercihinin göre şekillendiği hususunda paralel görüşlere sahiptirler. Bu konudaki görüş ayrılıkları ise Mâtürîdîlerin fiili yaratanın Allah olduğunu, Mu‘tezile’nin ise kulun kendisi olduğuna dair görüşleridir (Kılavuz, 2004, s. 171).

7. HÜSÜN VE KUBUH

Kelâm ilminin en önemli meselelerinden biri olan hüsün ve kubuh meselesinin, kelâma konu olması iki sebebe dayandırılabilir. Bunlardan birisi, iyilik ve kötülüğün kaderle ilişkisi bağlamında yapılan zülüm ve haksızlıkların ilâhî takdire havale edilmesidir. Diğeri de iyi ve kötüyü bilmede aklın yeterli olduğu ve peygambere ihtiyaç bulunmadığı yönündeki bazı İslâm dışı din mensuplarından gelen iddialardır (Arslan-Bozkurt, 2015, s. 260-261)

Eş‘arîlere göre akıl yoluyla hiçbir şey insan üzerine haram ve gerekli kılınmaz. Ancak akılla bazı şeylerin güzellik ve iyiliği, diğeri bazılarının da çirkinlik ve kötülüğü bilinmesi mümkündür. Yine akılla kâinatın hâdis, yaratıcının da kadîm olduğu bilinebilir (Ebü’l-Berekât en-Nesefî, 2012, s. 366. Pezdevî, 1994, s. 299-301). Bu yüzden zorunlu olan hususları belirlemede ölçüt nakildir. Aklın bu konuda yetkisi yoktur. Yani akıl bir şeyin güzel ya da çirkin, iyi ya da kötü oluşuns hüküm veremez. Bir şeyin bu vasıfları almasını şerî ve semî kaynaklar belirler. Çünkü iyilik ve güzelliğin (hüsün) de kötülük ve çirkinliğin (kubuh) de tek yaratıcısı Allah’tır. Bu nedenle iyilik ve kötülük Allah’tandır. Fakat kötü olan kendinden dolayı yani yaratılışı gereği kötü değil, Allah onun kötü olduğunu bildirdiği için kötüdür. Aynı durum iyilik için de geçerlidir (Eş‘ârî, 2000, s. 52; Cüveynî, 1995, s. 107). Dolayısıyla farzları belirleyen akıl değil nakildir (Şehristânî, ts., 1: 88).

Mu‘tezile ve Mâtürîdiyye’ye göre ise insan aklıyla iyi-kötü, güzel-çirkin olanı bilir. Nitekim Mâtürîdiyye’nin çoğunluğuna göre bir fiilin güzel veya çirkin olarak nitelendirilmesi zatlari gereğidir. Akıl, fiillerin güzelliğini veya çirkinliğini din gelmeden de kavrayabilir. Dolayısıyla Allah, bir şeyi iyi ve güzel olduğu için emreder, kötü ve çirkin olduğu için de yasaklar. Bu bakımdan bir şey Allah emrettiği için iyi-güzel ya da yasakladığı için kötü-çirkin vafına sahip olmuş değildir (Kılavuz, 2004, s. 196). Bununla birlikte Mâtürîdîler, bazı fiillerin iyilik ve kötülüğünün akılla değil, sadece şeriatla bilinebileceğini kabul ederler. Bu bakımdan onlar, bazı iyilik ve kötülüklerin sadece akılla bilinebileceğini bazılarının ise, ancak şeriat tarafından açıklanmasıyla bilinebileceğini; ancak aklın hata yapma ihtimalinden dolayı yine de insanların peygamberlere muhtaç olduklarını söylemişlerdir. Onlara göre eğer peygamber gönderilmemiş olsaydı, yine de insanlara Allah’ı akıllarıyla bilmeleri vâcip olurdu (Mâtürîdî, 2002, s. 127, 171, 282, 293; Arslan-Bozkurt, 2015, s. 272; Sâbûnî, 2005, s. 104).

Mu‘tezile’ye göre bir şey aslı, zâtı ya da sıfatı itibariyle iyi-güzel veya kötü-çirkin yöne sahiptir. Akıl o şeyin bu yönlerini vahiy bildirmeden önce bilebilir. Dolayısıyla din bir şeyi emretmişse o şey güzel ve iyi olduğu için, yasaklanmışsa kötü ve çirkin olduğu içindir. Buna göre bir şeyin iyi-güzel ya da kötü-çirkin olduğuna karar veren akıldır. Din ise sadece o şeyin bu vasıflarını keşfedip açıklar (Aydın, 1964, s. 251). Öte yandan Mu‘tezile’nin çoğunluğuna göre fiiller iki kısma ayrılır: Bir kısmının iyiliği ve kötülüğü mutlak ve evrensel olup; mekân, zaman ve kişiye

göre değişmez. İkinci tür fiiller ise durum ve şartlara göre değişebilen göreceli fiillerdir (Kazanç, 2019, s. 471).

Görüldüğü üzere Mâtürîdîler, iyi ve kötünün aklen tespiti ve kavranması konusunda Mu'tezile'ye katılmakla birlikte, aklen vacip ve haram kılma yetkinliği ve selahiyeti konusunda onlardan ayrılmışlardır. Mâtürîdîler, Mu'tezilî düşüncesinin aksine, iyi ve kötünün tespiti ve tayininde akla "hâkim" rolü vermezler. Çünkü onlara göre bu noktada yegâne hâkim, yüce Allah'tır (Kazanç, 2019, s. 484).

8. FETRET EHLİNİN DİNİ KONUMU

Hüsün-kubuh konuyla bağlantılı olarak ele alınan bir diğer tartışmalı konu da Fetret Ehli'nin âhiretteki durumudur. Fetret Ehli terkinin ne anlama geldiğine dair birçok farklı tanım yapılmakla birlikte genel olarak, bu terkip ile kendilerine ilâhî mesaj ulaşmamış insanlar kastedilir (Akçay, 2000, s. 289-300). Eş'arî'ye göre fetret ehli Allah'a iman etmekle sorumlu tutulamaz. Sorumluluk ancak kendisine vahyin ulaşmasıyla mümkündür. Çünkü akıl, neyi iyi neyin kötü olduğunu bilemez. Kaldı ki kişi aklıyla vahiy gelmeden önce Allah'ı bulması mümkün olsa da bu konuda sorumlu değildir (Şehristânî, ts., 1: 88; Neseî, 2012, s. 366. Pezdevî, 1994, s. 299-300). Mu'tezile'ye göre ise akıl sahibi kimse, dini tebliğin gelişinden evvel akıl yürütme ve düşünme çabasıyla Allah'ın varlığı ve birliği, adaleti ve hikmetinin bilgisine ulaşabilir; hatta genel olarak öteki dünyada ilahi ödül ve ceza, cennet ve cehennemin varlığının gerekliliğini bile kavrayabilir. Ancak bunlarla ilgili özgül ve spesifik ayrıntıları ve detayları, yani öteki alemdeki ödül ve cezanın keyfiyeti sürecini tamamen keşfedip açığa çıkaramaz. Bunun için Peygamber'in mesajının gönderilmesine ihtiyaç vardır (Kazanç, 2019, 480). Bu yaklaşıma göre akıl sahipleri iyiliği ve kötülüğü açık ve belli olan fiillerden vahiy gelmeden önce de sorumludurlar. Dini tebliğe muhatab olmamış insanlar iyiliğini kavrayıp bildikleri fiilleri yapmakla, kötülüğünü kavrayıp bildikleri fiilleri terk etmekle yükümlüdürler. Bildikleriyle amel etmemeleri durumunda azap göreceklerdir (Kılavuz, 2004, s. 208).

Mâtürîdîlerin çoğunluğu ise bu konuda, Eş'arîlerden ayrılarak Mu'tezile ile aynı görüşü benimsemiştir (Ali, 1990, 1: 301). Mâtürîdîlere göre insanlar akıllarıyla Allah'ın varlığı ve birliğini, alemin yaratıcısı olduğunu bilebilecek bir özellikte yaratılmışlardır. Bu yüzden Allah'a iman etmekle mükelleftirler ve bu konuda hesaba çekileceklerdir (Ebü'l-Muîn en-Neseî, 2000, s. 82; Yavuz, ts., 26). Buna göre kendilerine vahiy ulaşmamış insanlar yaratıcıyı bilmekle yükümlüdür, aksi takdirde âhirette bundan sorumlu olacaktır. Bununla birlikte Mâtürîdîler, aklın da sınırlı olduğu ve bilmeyeceği alanlarında olabileceğini belirtmişlerdir. Onlara göre akıl Allah'ın varlığını ve birliğini bilebilir, fakat dinin fûrû hükümlerini bilemez. Bu nedenle kul dinin fûrû'u olan konularda sorumlu değildir. Örneğin kul ilâhî yardım almadan

kendi aklıyla vakit namazlarının kaç rekât olacağını, zekât miktarının ne kadar olacağını, namaz ve gusul abdestinin nasıl alınacağını bilemez. Dinin fûrû'u olan bu konular ancak Allah'ın bildirmesiyle bilinebilir (Mâtürîdî, 2002, 174; Neseî, 2014, s. 50-51, 85).

9. TEKLÎF-İ MÂ LÂ YUTÂK

Kelamcılar arasında ihtilâflı olan bu meselede Mâtürîyye ile Mu'tezile aynı görüşü savunarak Eş'ariyye'den farklı düşünmüşlerdir.

Eş'arî'ye göre kulun, gücünü aşan bir şeyle sorumlu (mükellef) tutulması câizdir (Şehristânî, ts., 1: 84. Eş'ârî, 2000, s. 61). Mâtürîdîyye ve Mu'tezile, Allah'ın kulunu güç yetiremeyeceği bir hususla sorumlu tutmasını ilahî adalete ve hikmete aykırı olacağı gerekçesiyle caiz görmemişlerdir (Kılavuz, 2004, s. 211). Nitekim Mu'tezile, Allah, bir kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle sorumlu tutmayacağını, aksine adaleti ve hikmeti gereği, kulunu güç yetirebileceği ve kapasitesi ölçüsünde yapabileceği şeylerle sorumlu tutacağını savunmuşlardır (Neseî, 2006, 1: 219).

Mâtürîdîler de Allah'ın insanları güç, kuvvet ve kapasiteleri ölçüsünde sorumlu/mükellef tutacağını savunmaktadırlar. Çünkü âmâ (kör) olan bir kimseyi bakma/görme fiiliyle sorumlu tutmakta olduğu gibi bir kişiyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle sorumlu tutmak hem duyular âleminde hem de duyular ötesi âlemde hikmetten uzak bir fiildir. Çünkü teklifin faydası, ya sorumluluğu yerine getirmektir ya da imtihandır. Bu nedenle kişinin güç yetiremeyeceği bir şeyle sorumlu tutulması söz konusu olamaz (Neseî, 2012, s. 356. Sâbûnî, 2005, s. 141-142).

10. PEYGAMBER GÖNDERMENİN HÜKMÜ

Allah'ın peygamber göndermesinin hükmü konusunda Mu'tezile ile Mâtürîdîler birbirine benzer ve yakın görüşler benimsemişler ve Eş'ariyye'den farklı bir görüş benimsemişlerdir. Eş'arîler, nübüvvetin imkânını aklen mümkün kabul edip, Allah'ın insanlara peygamber göndermesini caiz görmüşlerdir. Mu'tezile'ye göre ise, peygamber göndermek adalet ilkesi gereğince Allah'ın zatı üzerine vaciptir. Çünkü Allah kulların menfaat ve faydasına olan fiilleri yapmak zorundadır. Bunun terk edilmesi ilahî adalete aykırıdır. Allah'ın peygamber göndermesinde kulların menfaati ve faydası söz konusudur. İşte bu durum peygamber göndermenin Allah'a zorunlu olduğuna delalet eder. Mâtürîdîlerin çoğunluğu ise Allah'ın peygamber göndermesini ilahî hikmet ve lütuf gereği vacip görmüşlerdir. Görüldüğü üzere bu konuda her ne kadar detaylarda farklılık bulunsa da Mâtürîdîler, peyhambere duyulan ihtiyaç ve Allah'ın peygamber göndermesinin zorunlu ve gerekli oluşu konusunda Mu'tezile'ye yakın ve benzer bir görüş benimsemişlerdir. (Önal, 2019, s. 212-213).

11. KABİR (BERZAH) HAYATI

Kabir hayatı, azabı ve nimeti hususunda Mu'tezilî düşünürler - birbirinden farklı fikirlere sahiptirler. -Onlardan bir kısmı ölünün, hayata ve idrake sahip olmadığı gerekçesiyle kabir azabını inkâr ederken, sonraki Mu'tezilî âlimleri kabir hayatının ve azabının sabit olduğunu, ancak kabirde kalıcı değil, geçici ve belli bir süreliğine azab ve nimetin olacağını savunmuştur (Abdülcebbâr, 2001, s. 493; Neseî, 2012, s. 428; Çelebi, 2002, s. 335). Mâtürîdîler, kabir hayatının varlığını ve orada bir sorgunun olacağını, bu sorgunun neticesine göre de azabın veya mükâfatın gerçekleşeceğini savunmuşlardır (Pezdevî, 1994, s. 235-237; Sâbûnî, 2005, s. 177). Mâtürîdîlere göre nas ile gelen hiçbir şeyi akıl inkâr edemez. Bu nedenle nas ile sabit olan Münker ve Nekir'in suali gibi hususları da aklın kabul etmesi gerekir. Büyük küçük herkes ölüp insanlar onlardan uzaklaştıkların da hesaba çekilecektir. İster suda boğularak ölsün isterse de yırtıcı hayvanlar parçasın yine de Münker ve Nekir tarafından sorguya çekilecektir (Neseî, 2012, s. 433). Dolayısıyla sonraki Mu'tezile âlimlerinin kabir hayatını ve azabını kabul etmeleri, bu konuda onların Mâtürîdî âlimlerle birbirine benzer ve yakın görüş benimsediklerini göstermektedir.

4. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇLAR

Mu'tezile ve Mâtürîdiyye mezhebi İslam inanç esaslarını tespit edip, akla uygun düşecek şekilde açıklamak, İslâm'a karşı yöneltilen eleştiri ve itirazları cevaplamaya çalışmak amacıyla İslam çatısı altında oraya çıkmış iki müstakil mezheptir. Yaptığımız araştırma neticesinde her iki mezhebin de itikadi konuların izahı ve açıklanmasında her ne kadar birbirinden farklı fikirler ve metodları benimsemiş olsalar da birçok konuda birbirine benzer ve yakın görüşleri de benimsedikleri tespit edilmiştir. Örneğin Mu'tezile ve Mâtürîdîlik dini anlama ve yorumlamada takip edilen usul ve yöntem, akıl-nakil ilişkisi, marifetullah, tenzihi ve haberi sıfatlar, hikmet-illet, irade-kader, istitaat, teklif, fetret ehli, hüsün-kubuh, peygamberlere duyulan ihtiyaç ve peygamber göndermenin hükmü, kabir azabının varlığı vb. meselelerde birbirine yakın hatta bazen aynı görüşleri savunabilmişlerdir. Bu durum her iki mezhep arasında teolojik etkileşim olduğunu ve iki mezhebe mensup âlimlerin birbirilerini karşılıklı olarak etkilediklerini ve görüş alışverişi içerisinde olduklarını göstermesi bakımından oldukça manidardır. Ayrıca her iki mezhep arasındaki bu benzerlikler karşılıklı etkileşimi daha anlamlı hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, K. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Ebû Haşim, Daru İhya, Beyrut, 2001.
Akçay, M. *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu*, Işık Yay., İstanbul, 2000.
Ali, M. E. "Matürîdîlik", *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. Şerif, İnsan Yay. 1990, 1: 295-310.
Arslan-Mustafa, H.-B. *Sistemik Kelâm*, TDV Yayınları, Ankara, 2015.
Aydın, A. A. *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul, İrfan Yayınları, 1964.

- Aydınlı, O. “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2003): 1-26.
- Aydınlı, O. “Mu‘tezile”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. S. Kutlu v.dğr., Grafiker Yay., Ankara, 2012, ss. 135-138.
- Bağdâdî, A. *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. M. Abdülhamid, Dârü't-Türâs, Kahire, 2007.
- Barlak, M. “Kelam Geleneğinde Tanrı Tasavvurları”, *Sistematik Kelam*, ed. M. Evkuran, Bilay Yay., Ankara, 2019, ss. 117-134.
- Birgivi, M. A. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, thk. N. Nedvi, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2011.
- Cüveynî, İ. H. *Kitâbu'l-İrşâd*, nşr. Z. Umeyrât, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1995.
- Çağlayan, H. “Kelamda Bilgi Teorisi”, *Sistematik Kelam*, ed. M. Evkuran, Bilay Yay., Ankara, 2019, ss. 51-66
- Çağlayan, H. “Akıl-Nakil İlişkisi”, *Sistematik Kelam*, ed. M. Evkuran, Bilay Yay., Ankara, 2019, ss. 85-102.
- Çelebi, İ. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, Rağbet Yay., İstanbul, 2002.
- Ebü'l-Muîn en-Nesefî, M. *Bahru'l-Kelâm*, thk. M. Salih, Dârü'l-Farfûr, Dımeşk, 2000.
- Eş'arî, E. H. *el-Lüma*, nşr. M. Zannâavî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- Gölcük, Ş.- S.Toprak, *Kelâm*, Tekin Yayınları, Konya, 2001.
- Kazanç, F. K., “Hüsün-Kubuh Meselesi”, *Sistematik Kelam*, ed. M. Evkuran, Bilay Yay., Ankara, 2019, ss. 461-490.
- Kılavuz, A. S., *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Mâtürîdî, E. M. *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara, 2002.
- Musahan, A. Y. “Mâveraünnehir Bölgesinde Mûtezile-Mâtürîdî Etkileşimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2015): 185-220
- Nesefî, E. M. *Şerhu'l-'Umde*, nşr. A. İsmail, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2012.
- Nesefî, E. M., *Medâriku't-Tenzîl*, nşr. M. eş-Şe'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2006.
- Nesefî, E. M. *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Mudiyye*, nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, 2014.
- Önal, R. “Vahiy ve Nübüvvet”, *Sistematik Kelam*, ed. M. Evkuran, Bilay Yay., Ankara, 2019, ss. 227-248).
- Özler, M. “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, *Kelâm El Kitabı*, ed. Ş. Ali Düzgün. Grafiker Yay., Ankara, 2015, ss. 229-272.
- Pezdevî, E. Y. M., *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Ş. Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1994.
- Râzî, F. *Kelâm'a Giriş*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- Sâbûnî, N. *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. B. Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2005.
- Şehristânî, M. A. *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. F. Muhammed, Dâru'l-Kütüb, Beyrut ts.

- Taftazânî, S. Ö. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. S. Uludağ, Dergah Yay., İstanbul. 1991.
- Topaloğlu, B. *Kelâm İlmi: Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul ts.
- Yavuz, S. S. *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yay., İstanbul, ts.
- Yüksel, E. “Eş'arîler ile Mâturidîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1980): 91-103.